

Balkanlar'da Milliyetçilik ve Din

Doç. Dr. Hüseyin Sadoğlu

Bilecik Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

huseyin.sadoglu@bilecik.edu.tr

Özet

Din ile milliyetçilik arasındaki ilişki pek çok açıdan karmaşık bir görüntü sergiler. Bununla birlikte erken dönem milliyetçi ideologların gözünde din, üyelerini ulus-üstü bir bağlılıkta birleştiren bir aidiyet biçimi olarak uluslaşma sürecinde bir engel olarak algılanmıştır. Öte yandan hemen aynı süreçte bazı ülkelerde din - milliyetçilik ilişkisinde, kimi zaman din ulusal kimliğin başat unsuru olarak işlev görmüştür. Çok iyi bilinen İsrail örneği istisna edilecek olursa, Polonya ve İrlanda'da Katolikliğe sadakat ile ulusal bağımsızlık el ele gitmiştir. Bu çalışma ulusal kimlik yaratma sürecinde dinsel faktörlerin rolünü tartışmak yanında, Balkan ülkelerinin dinsel ortaklığa rağmen, nasıl olup da modern zamanlarda her birinin ayrı bir ulusal karakter kazanabildikleri üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Balkan Ulusları, Milliyetçilik, Dinsel Milliyetçilik, Osmanlı Millete Sistemi, İmparatorluklar ve Milletler

Nationalism and Religion in Balkans

Abstract

The relationship between religion and nationalism presents a complicated image in many respects. However, during the early periods of the nationalist ideology's spread, the fact religion tried to unite its members on supra-national loyalty, a universal essence was regarded as an obstacle for the process of nation formation. On the other hand, during the same period, while religion-nationalism relation in some countries was not tense, religion functioned as the main factor for national identity. Except for the well-known Israel sample, loyalty to Catholicism and national independence in Poland and Ireland went hand in hand. Besides discussing the religious foundations role in creating national identity depending on the historical data in the Balkans during the modern times, this study has also focused on the question how each Balkan country has gained national character despite religious association.

Key Words: Balkan Nations, Nationalism, Religious Nationalism, Ottoman Millet System, Empires and Nations.

GİRİŞ

Fransız Devrimi ile birlikte tarih sahnesine çıkan milliyetçiliğin yakın zamanlara özgü modern bir olgu mu, yoksa insanlık tarihi kadar eski tarih-dışı bir olgu mu olduğu tartışmaları yanında milliyetçilik teorisyenlerinin tartıştığı bir diğer konu din gibi geleneksel dönemin temel aidiyet biçimlerinin modern milliyetçiliklerde oynadığı rol ile ilgidir. Balkanlar bu açıdan, modern milliyetçiliklerin oluşumunda dinin rolünü test etme ve belirleme noktasında bir laboratuvar niteliğindedir. Gerçekten de bugün gerek Asya, gerek Avrupa uluslarıyla kıyaslandığında oldukça küçük milletlerden oluştuğu görülen – Literatürde “Balkanlaşma” tabiri sübjektif birtakım siyasal kriterlere göre bir topluluğun çok sayıda alt etnik kategoriye bölünmesini ifade etmek için kullanılıyor- Balkan toplumlarının mevcut ulus-devlet formasyonlarının oluşumunda dinin ve din adamlarının etkisini açık bir şekilde gözlemlemek mümkün. Ancak bu durum Balkan milliyetçiliklerinin son tahlilde dinsel bir milliyetçilik (religious nationalism) olarak nitelendirilmesi yolunda özellikle tarihçiler arasında genel bir mutabakatın varlığı anlamına gelmiyor.

Maria Todorova gibi Balkan çalışmaları üzerinde hatırı sayılır bir otoriteye sahip tarihçiler, özellikle Ortodoks inancının Balkan milliyetçiliklerinin oluşumu ve takviyesinde önemli bir ağırlığa sahip olmakla birlikte, son kertede tıpkı diğer modern milliyetçiliklerde olduğu gibi milliyetçi akımların Balkanlar'da da seküler orta sınıflar tarafından yaratıldığı ve biçimlendirildiğini savunur. Benzer şekilde kimi araştırmacılar da Balkanlar'daki ulus-devlet oluşumlarının Osmanlı İmparatorluğu kadar, Rum Ortodoks Kilisesi'ne (Greek Orthodox Church) karşı verilen bir bağımsızlık mücadelesi sonucunda kurulduğuna vurgu yapar. Neticede ilk yaklaşım Balkan ulusçuluklarını açıklamak için ticaretin

yaygınlaşması, seküler eğitim veren kurumlarının tedavüle girmesi, iletişim ve ulaşım imkanlarının artması gibi faktörlere ağırlık verirken, dinin ve din adamlarının rolünün abartılmaması gereği üzerinde durmaktadır.

Öte yandan George Arnakis ve Kemal Karpat gibi tarihçiler ise, Balkanlar'da ulusal Ortodoks inancının bir tür ön-milliyetçilik (proto-nationalism) işlevi gördüğünü, Osmanlı İmparatorluğu döneminde millet sistemi ile yaratılan dinsel ayrımın bugünkü modern Balkan milliyetçiliklerinin etnik çekirdeğini oluşturduğunu savunur. Nitekim bugünkü modern Yunan ulusunun temelinde Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne yönelen sadakat çerçevesinde oluştuğunu ve geliştüğünü biliyoruz. Hepsi Ortodoks olan, ancak anadilleri birbirinden farklı Türkçe konuşan Karamanlılar'ın (Karamanlides), Ulahça konuşan Romanya kökenlilerin ve Arnavut dilli kimi Ortodoksların Grek kimliği ile ilişkisini dinsel bağlılık dışında başka bir şey ile açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Benzer şekilde Balkan Savaşları'ndan sonra önemli bir kısmı Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Bulgar dilli Pomaklar'ın, Makedonya'daki Torbeşler'in, ana dili Rumca olan Girit Türkleri'nin (Cretan), Kosova'daki Arnavut ve Boşnaklar'ın Türkiye'ye yönelen sadakatini dil ve etnik köken değil; Osmanlı'nın "hakim millet" aidiyeti belirlemişti (Arnakis, 1963: 118-19). Çoğaltılabilecek bu örneklerden anlaşılacağı üzere bugünkü Balkan coğrafyasında mevcut ulusal kimliklerin ağırlıklı olarak dinsel mensubiyet üzerinde temellendiği söylenebilir. Ancak bu genel gözlem, ezici çoğunluğu Ortodoks olan Bulgar, Sırp, Yunan, Makedon, Karadağ ve Rumen halklarının neden tek bir ulus-devlet çatısı altında olmadığını açıklayamaz.

Bu çalışma Balkanlar'da modern zamanlarda ulusal kimliklerin yaratımında dinsel kurumların rolünü tarihsel veriler bağlamında tartışmak yanında, dinsel ortaklığa rağmen her birinin nasıl olup da ayrı bir ulusal karakter kazanabildikleri sorunsalı üzerine odaklanmıştır. Gerek milliyetçilik tarihinin, gerek milliyetçilik teorilerinin gösterdiği gibi bugünkü uluslararası sistemin temel unsurları olan ulus-devlet yapılarının tek bir modelle veya teorik soyutlama ile izah edilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim milliyetçiliklerin birbirinden esaslı şekilde ayrılan Batı Avrupa, Asya ve Afrika uygulamalarından, gelişmiş ve az gelişmiş versiyonlarından, romantik ve politik modellerinden bahsedilmektedir. Bu bakımdan analitik bir değerlendirme yapabilmek için Balkan halklarının öncelikle hangi tarihsel süreçleri takip ederek, hangi modele uygun bir uluslaşma paradigmasını benimsediğini belirlemek önemli olacaktır. Tam da bu noktada şunu önemle belirtmek istiyorum ki, benim burada Balkanlar'da uluslaşmanın tarihsel seyrine ilişkin zikredeceğim gelişmeler, Balkan tarihi üzerine çeşitli okumalar yapmış olan hemen herkesin az çok vakıf olduğu bilgilerdir. Bu itibarla benim bu tebliğ ile yapmaya çalıştığım şey, Balkanlar'da uluslaşma sürecini yeni ve orijinal belgelerle analiz etmekten çok, Balkan tarihi üzerine bilinenleri farklı bir teorik arka plan çerçevesinde okumaya çalışmaktan ibaret olacaktır.

1980'li yılların başında *Hayali Cemaatler (Imagined Communities)* adlı eseriyle milliyetçilik literatürüne önemli bir katkı yapmış olan Benedict Anderson, özel bir kültürel yapı olduğunu iddia ettiği "ulus"un modern zamanlarda birbiriyle ilişkisi olmayan tarihsel süreçlerin tesadüfi bir şekilde ortaya çıkardığı "hayalî bir topluluk" olduğunu iddia etmekteydi. Matbaanın icadıyla kapitalist yayıncılığın yaygınlaşması, resmî devlet dillerinin benimsenmesi, hanedanlıkların çöküşü, dinsel cemaatlerin etkisini kaybetmesi ve hepsinden önemlisi toplulukların dünyayı algılama tarzındaki köklü değişiklik ulusun hayal edilebilirliğini mümkün kılan faktörlerdi (Anderson, 1995: 61). Anderson'a göre milliyetçilik 18. yüzyılda Batı Avrupa ve Latin Amerika'da bu tarihsel faktörlerin etkisi altında sözü edilen toplumların kendi iç dinamikleriyle bir kez tesadüfen ortaya çıktıktan sonra diğer toplumlar için taklit edilebilir bir forma dönüştü. 19. yüzyılda sömürgeci imparatorlukların denetimi altındaki Asya ve Afrika'da milliyetçilik bu anlamda diğer örneklerden kopya edilen bir ideolojydi. İmparatorluk yönetimleri altında yaşayan "yerli" aydınlar, bu dönemde sosyal hareketliliğin artmasıyla hem farklı dünyaları tanımak, hem de farklılıklarının bilincine varmak şansına sahip olmuşlardı. Bu noktadan sonra aldıkları eğitim ve yaşadıkları tecrübe yerli intelijansiyanın kendisini sömürgeci imparatorluk ile özdeşleştirmesini engelleyecekti. Üstelik imparatorluk bürokrasisi içerisinde yükselbilme şansları son derece düşüktü. Böylece Avrupa ve Latin Amerika toplumlarının yıllar süren siyasî mücadeleler sonucu yaratabildikleri ulus-devlet örgütlenmesi, Asya ve Afrika'nın yerli aydınları için kopyalanabilir bir model olarak siyasal bağımsızlıkla özdeşleşti. Burada önemli olan şey, mevcut ulus-devlet modellerinden hangisinin benimseneceğiydi. Yerli aydınların bu konuda bütünüyle özgür bir seçim yaptıkları söylenemez; Asya ve Afrika'da yeni ulusların üzerine yükseldiği kültürel zemin büyük ölçüde

tarihsel koşulların belirlediği toplumsal yapıları. Bir bakıma yerli intelijansiya bir yandan sömürgeci imparatorluğa karşı bağımsızlık mücadelesi verirken, diğer yandan Batı'daki millet ve milliyetçilik modellerinden kendi toplumlarına uygun olanlarını seçerek yerel koşullara uyarlamaya çalışmıştır (Anderson, 1995: 126-32).

1. Din ve Milliyetçilik

Din ile milliyetçilik arasındaki ilişki pek çok açıdan karmaşık bir görüntü sergiler. Geleneksel dönemin en temel aidiyet biçimi olarak din ya da dinler, müntesipleri arasında etnik, dilsel ya da teritoryal bir ayırım yapmaksızın onları ilahî kurtuluşa davet etmektedirler. Dolayısıyla Hıristiyanlık, Müslümanlık ve Budizm gibi dünya dinleri, belirli bir etnik grubun içerisinde ortaya çıkmakla birlikte, iddiaları ve misyonları gereği evrenseldirler. Ve hemen her din, inananları arasında sıkı bir kardeşlik bağının tesisini bir ibadet gibi takdim etmektedir. Bu itibarla hakim dinlerin evrensel cemaatleri ile 18. yüzyılın etnik ya da teritoryal milliyetçilikleri arasında gerilimli bir ilişkinin yaşanacağını tahmin etmek zor olmayacaktı. Milliyetçiliğin ilk kez ortaya çıktığı Fransa'da Katolik Kilisesi ile laik siyasi iktidar arasındaki gerilim, başta eğitim ve yargı olmak üzere pek çok alanda sıkı bir rekabete yol açmıştı. Hatta milliyetçilik çağından çok önce de Roma Katolik Kilisesi ile Avrupa'nın mutlak monarşileri arasındaki egemenlik mücadelesi, özellikle Katolik inancını benimseyen halkları Kilise ile devlet arasında bir sadakat tercihi yapmak zorunda bırakmıştı. Katolik dünyasında bu sorun bir ara dini otorite-dünyevî otorite ayrımıyla aşılmaya çalışıldıysa da, Kilise dünyevî otoriteyi dolaylı bir şekilde de olsa kontrol etme iddiasından hiçbir zaman geri adım atmadı. Nihayet yargı ve eğitim gibi kamu hizmetlerinin Kilise'nin uhdesinden çıkarılarak devlet denetimi altına girmesi, 16. yüzyıldan itibaren önce Reform, sonra da Aydınlanma Düşüncesi'nin düşünsel katkıları sayesinde gerçekleştirilebildi. Batı Avrupa'nın kimi ülkelerinde kiliseler; ya Roma ile olan bağları kopararak devletleştirildi, ya da laik düzenlemelerle toplumsal ve siyasi alanın dışına itildi. 1648 Westphalia Barışı, Batı Avrupa'da mutlak monarşilerin Kilise karşısında siyasi anlamda bağımsızlarını tescil ettiği gibi, kralların Papa ile sürdürdüğü sadakat yarışını da kazandığını ifade ediyordu. Kralın belirli siyasi sınırlar içerisinde tebaası üzerinde mutlak kontrol sağladığı bu dönem, pek çok sosyal bilimci tarafından vatandaşlığa dayalı teritoryal milliyetçiliğin temellerinin atıldığı ön-milliyetçilik (proto-milliyetçilik) dönemi olarak adlandırıldı. Ancak daha sonraki yüzyıllarda mahkemelerde ve okullarda Latince yerine, millî dillerin kullanılması ısrarıyla alevlenen bu tartışmalar ulusal aidiyet ile dinsel aidiyetin rakip sadakat odakları olarak algılanmasına hizmet etti. Fransa gibi köktenci laik uygulamaların yürürlükte olduğu ülkelerde köy papazı ile öğretmen arasındaki rekabet, edebî literatürde de işlendiği gibi uzun süre din ile millî devletin iktidar mücadelesi olarak yorumlandı (Kerr, 1994: 20-21).

Gerçekten de milliyetçi ideolojinin yayılmaya başladığı ilk dönemlerde din, müntesiplerini tek bir evrensel hakikat bağlamında birleştirmeye çalışan ulus-üstü bir bağlılık (supra-nationalism) olarak uluslaşma sürecine bir engel olarak algılandı. Ortaçağ Avrupa'sında bütün beşerî eylemleri meşrulaştırma tekeli elinde bulunduran Kilise, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olma iddiasıyla coğrafi ve siyasi ayrımların ötesinde üyeleri üzerinde güçlü bir otorite tesis etmişti. Nitekim Haçlı Seferleri olarak bilinen süreçte Katolik Avrupa'nın kutsal birtakım davalar uğruna nasıl seferber edildiği defalarca görülmüştü. Hiç şüphesiz Avrupa'da bu dönemin krallarını, şövalyelerini, feodal senyörlerini Papa'nın çağrısına kayıtsız-şartsız itaate sevkeden şey, Kilise'nin hemen her kesimden insan üzerinde kurduğu güçlü bir otorite idi. Çünkü müntesiplerinin Kilise ile kurduğu özdeşlik duygusu, sadece bu dünyayı değil, ölümden sonraki yaşamı da belirleyecek olan mistik ve irrasyonel bir bağa dayanıyordu. İşte bu sayede müminler tek bir Kilise'nin çatısı altında hiç görmedikleri, tanımadıkları, dilleri ve kültürleri konusunda hiçbir fikirlerinin olmadığı dindaşlarıyla "inanç kardeşliği" temelinde bir özdeşlik kurabiliyordu. Dinsel sadakatin ortaya çıkardığı bağlılık, bir yandan Halife, Patrik ya da Papa'ya yönelen dikey bir sadakati, bir yandan da aynı inancı paylaşan ümmete yönelen yatay bir sadakati ifade ediyordu. Hiç şüphesiz düzenli ve toplu ibadetler (Hac, kilise ayinleri vb.), kutsal ikonlar ve dinsel semboller bu özdeşlik duygusunu takviye ediyordu.

Ulus-devlet formasyonunun ilk defa benimsendiği Fransa'da Roma'ya yönelen dinsel sadakat, ulus'un politik ve teritoryal tanımı çerçevesinde bir engel olarak algılandı. Dinden bağımsız yeni bir sadakat odağı yaratmayı hedefleyen Fransız milliyetçilerini Roma ile politik bağların koparılması da tatmin etmedi; her düzeyde dinsel sadakat ulusal kimliğe yönelen bir tehdit olarak görüldü. Ayrıca milliyetçi önderler sık sık ulusal bütün içinde parçalanmanın bir işareti olarak dinler arası rekabetin mevcut olduğunu gözlemlediler ve farklılığı elimine etmek için çaba gösterdiler. Dolayısıyla seküler bir

ulusal kimlik yaratmayı amaçlayan Fransa gibi ülkelerde uluslaşma süreci, laikleştirici politikalarla eş zamanlı olarak uygulandı. Hatta kimi sosyal bilimciler Fransa'daki seküler uluslaşma sürecinden hareketle, genel anlamda milliyetçiliği; inançları, ortak pratikleri ve sembollerleriyle geleneksel dinlere karşı modern zamanların yeni dini olarak tanımladı (Hayes, 1995: 227-46).

Ancak ulusal bir kimlik inşa etmeyi amaçlayan pek çok ülkede Fransa'dakinin aksine milliyetçilik-din ilişkisi gerilimli olmadığı gibi, din millî kimliğin en başat unsuru olarak da işlev görebilmiştir. Çok bilinen İsrail örneği dışında, belirgin bir şekilde Polonya ve İrlanda'da Katoliklik bağlılık ile ulusal bağımsızlık el ele gitmiştir. Benzer bir durum Katalonya ve Galler için de söz konusudur. Nitekim İrlanda'da pek çok zaman İrlandalı olmak (Irish) ile Katolik olmak aynı şey olarak görülmüştür. Yine günümüzde Arap milliyetçiliği ile İslam o denli özdeşleşmiştir ki, pek çok kişi geçen yüzyılda Arap milliyetçiliği fikrine önyak olanların Hıristiyan Araplar olduğunu anlamakta güçlük çekmektedir. Evrensellik iddiasına rağmen dinler, Hobsbawm'ın işaret ettiği gibi dünyanın pek çok ülkesinde millî kimliklerin oluşumunda ve korunmasında "paradoksal bir çimento" işlevi görmüştür (Hobsbawm, 1995: 91). Modern ulus-devletlerin pek çoğunun bayrağında ve armasında görüleceği gibi, kimi sembol ve ikonlar dinlerden devşirilmiştir. Yine pek çok ulus varlığını ve bağımsızlığını Tanrı'nın bir lütfu ve kararlı iradesi olarak takdim ederek kendine dinsel bir dayanak sağlamak lüzumunu hissetmiştir. Kimi ülkelerde ulusal bağımsızlık kutlamaları ile dinsel ayinler arasında ayırım yapmak güçleşmektedir. Dahası pek çok örnekte olduğu gibi ulusal bağımsızlık uğrunda hayatlarını kaybedenler Tanrı katında "aziz" ya da "şehit" rütbesine çıkarılarak Tanrı'nın ilgisine mazhar özel bir millet düşüncesi yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Din ile millî kimlik arasında kimi zaman tek yönlü, kimi zaman da karşılıklı takviye mevcut Balkan milliyetçiliklerinin çoğu için de geçerlidir. Bu takviye bazen açık şekilde tasarlanmış, bazen de tarihsel şartlardan ortaya çıkmıştır. Bu itibarla Balkan uluslarının teşekkülünde genelde dinlerin, özelde Ortodoksluğun rolünü belirleyebilmek için Osmanlı dönemine ve Millet Sistemi'ne başvurmak kaçınılmazdır.

2. Osmanlı Millet Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi", zannedildiğinin aksine etnik-dinsel bir ayrımı değil, tebaanın din ve mezhep temelinde farklılaşan yasal bir statüye tabi tutulmasını ifade etmekteydi. Büyük ölçüde İslam hukukunu esas alan bu ayrım, Müslümanların hakim olduğu bir devlette gayrimüslim tebaa ile "zımmî" statüsünde bir anlaşmanın yapılabileceği varsayımından temel alıyordu. Sistem aslında son derece basit bir siyasal denkleme dayanıyordu. Buna göre haraç ve cizye gibi birtakım ek yükümlülükler karşılığında gayrimüslim tebaanın can ve mal emniyeti ile din hürriyeti devlet tarafından güvence altına alınıyordu. Sistem, aynı zamanda gayrimüslimlerin pek çok alanda idarî, hukukî ve dinî özerkliklerini de teminat altına almaktaydı. Örneğin taraflardan her ikisinin aynı milletin üyesi olması kaydıyla tüm özel hukuk uyuşmazlıkları gayrimüslimlerin oluşturduğu mahkemelerde görülüyordu. Yani evlilik, miras, boşanma gibi hukukî işlemler Milletbaşı'nın (Etnarhis) tayin ettiği görevlilerce gerçekleştiriliyordu (Eryılmaz, 1990: 17). Gayrimüslimlere ilişkin bütün din hizmetleri merkezden taşraya uzanan dinî bürokrasi tarafından yürütülüyordu. Taşradaki cemaat yönetimlerinin vergi toplamak, eğitim vermek, asayiş sağlama, bozulan yolları tamir etmek gibi yerel kamu hizmetleri dahil pek çok görevi vardı. Bu itibarla Millet Sistemi, özü itibarıyla İslam Hukuku'nun telkin ettiği esaslar çerçevesinde bir yapılanmayı ifade ediyor olsa da, pratikte gayrimüslim halkların yönetiminde idarî bir kolaylık da sağlıyordu. Bu itibarla cemaatleri üzerinde yetkilendirilmiş Millet temsilcileri, Osmanlı yönetimine karşı sorumlu hale getiriliyordu. Böylece gayrimüslim halkları doğrudan yönetmek yerine, aynı dine mensup araçlar sayesinde çıkabilecek muhtemel sorunlar en aza indirilmeye çalışılıyordu.

Millet Sistemi, Osmanlı tebaasını önce Millet-i Hakime (Hakim Millet) ve Millet-i Mahkûme (Mahkum Millet) ya da Millet-i Saire (Diğer Millet) etiketleriyle Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayırıyordu. Ancak gayrimüslim tebaa yine din ve mezhep ölçütüne göre ikinci bir ayrıma tabi tutularak Gregoryen, Ortodoks, Katolik, Musevi gibi alt kategorilere ayrılıyordu. II. Mehmet döneminden itibaren kurumsallaşmaya başlayan Millet Sistemi, geniş imparatorluk coğrafyasında merkezden taşraya Patriklik, Başpiskoposluk ve Metropolitlik gibi hiyerarşik bir örgütlenmeyi gerekli kılıyordu. Merkezdeki Milletbaşı, bu örgütlenmenin tepesinde yer alan kamu görevlisi olarak Osmanlı yönetimi ile gayrimüslim cemaati arasında "resmî ara merci" işlevini görüyordu. Millet temsilcileri teorik olarak eşit kabul edilmekle birlikte, pratikte en kalabalık cemaati kontrol eden Ortodoks Patriğinin diğerlerine önceliği söz konusuydu. Örneğin Millet temsilcilerinin aralarında yapacakları bir toplantıya Ortodoks Patriğinin başkanlık yapması gerekiyordu (Eryılmaz, 1990: 38-39).

Osmanlı İmparatorluğu 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önce Balkanlar'ı, sonra da İstanbul'u fethettiğinde buralarda yerleşik Rum, Sırp, Bulgar, Rumen halklarının tamamını mezhep temelinde İslam Ortaçağındaki kullanımıyla "Rum" olarak adlandırdı. "Millet-i Rum" aralarında dilsel ve etnik köken farklılıkları bulunan Ortodoks cemaatin tümünü ifade ediyordu. Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u fethedince, sonradan Gennadios adını alacak olan ve Katolik Roma'ya husûmeti ile bilinen Georgios Scholarios'u tüm Ortodoks tebaayı temsilen patrikliğe getirdi. Kuşkusuz Osmanlı yönetimi açısından Ortodoks tebaanın etnik dağılımının bir anlamı yoktu. Üstelik Balkan Slavları da dahil olmak üzere bütün Ortodoksları tek bir Patriklik çatısı altında toplamının idarî bir kolaylık sağlayacağı tahmin edilebilir.

Oysa bu halklar bir zamanlar Bizans'ın etkisiyle Ortodoksluğu kabul etmiş olsalar bile, Osmanlı fethi öncesi bağımsız (autocephal) ya da özerk (autonomus) kiliselere sahiplerdi. Nitekim Balkanlar'da ilk Slav kilisesi, kimi zaman Bulgar Ulusal Kilisesi olarak da anılan Tırnova Patrikliği idi. 1235'te Ekümenik Patrik tarafından "Patriklik" olarak tanınmasına rağmen Osmanlı fetihleri sonrasında varlığına son verildi. Tırnova Kilisesi'ni Ohri ve Pec (İpek) izlemişti. 1219'da Sırp Prenslığı'nde Başpiskoposluk olarak kurulan Pec Kilisesi, 1346'da Stephan Duşan tarafından patrikliğe yükseltildi. Daha güneyde yer alan Ohri ise, çoğunluğu Slav olmakla birlikte etnik açıdan heterojen bir cemaate sahipti. Bizans İmparatoru Justinianus tarafından Başpiskoposluk olarak kurulan Ohri, hiçbir zaman patriklik olarak tanınmadı. II. Mehmet, Gennadios'un yargılama yetkisini tüm Ortodoks Balkanları içerecek şekilde genişletince Ekümenik Patrikliğin denetimi dışındaki tek Ortodoks Slav kilisesi olarak Karadağ Piskoposluğu kalmıştı (Jelavich, 2006: 20-26). Vladika'nın yönetimi altında bir tür teokrasi ile yönetilen Karadağ sadece dinî açıdan değil, bağımsızlığını kazandığı döneme kadar geniş bir idarî özerkliğe de sahip olmuştu.

Balkanlar'daki etnik Ortodoks kiliselerin lağvedilerek yargılama alanının Ekümenik Patrikliğe devredilmesi, Balkan Slavlarının Helenleşmesine lojistik destek vermek anlamına geliyordu. Zira bu düzenleme sayesinde Ortodoks Slavların meskun olduğu alanlarda kilise bürokrasisi ve eğitim kurumları Rumlardan oluşacak, ibadetlerde de Slavonca yerine Rumca kullanılacaktı. Ancak bu uygulama çok uzun süre yürürlükte kalmadı. 1557'de Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın ısrarıyla önce Pec (Metohija), ardından Ohri Patriklikleri yeniden ihdas edildi. Sadrazamın kardeşi ya da yeğeni olduğu sanılan Makarije Sokoloviç'in ardından sırasıyla diğer üç akrabası da Pec'teki patrikliğin başına geçtiler. Pec Patrikliği'nin kurulmasıyla Sırp Kilisesi'nin yargılama alanı kuzeyde Habsburg sınırlarından güneyde Adriyatik sahillerine kadar geniş bir alanı kapsıyordu (Banac, 1997: 89). Böylece Balkanlar'da Sırp etnik kimliği açısından bir ön milliyetçi oluşumun temelleri atılmış oldu. Kuşkusuz bu durumdan en olumsuz şekilde etkilenen etnik grup, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağımlı kalan Bulgar Ortodoksları oldu. Nitekim sözü edilen tarihlere kadar Bulgar aydınların kendilerini Rumlukla özdeşleştirmeleri oldukça yaygın bir eğilimdi.

Pec Patrikliği'nin Osmanlı yönetimine sadakati, Ekümenik Patrikliğin aksine her zaman tartışmalı oldu. Nitekim Sırp Kilisesi'nin II. Viyana Kuşatması'mı izleyen savaşlarda Habsburglara destek vermek suretiyle ihaneti açığa çıkınca bağımsız statüsünün lağvedilmesi yeniden gündeme geldi. Habsburgların Belgrad'ı 1688'de ele geçirmeleri üzerine Pec Patriği III. Arsenije Carnojevic, Sırp cemaatini Osmanlı yönetimine karşı isyan etmesi için teşvik etmişti. Ne var ki, bir yıl sonra Habsburglar Belgrad'ın dışına püskürtülünce cezalandırılacağından endişe eden Patrik, onbinlerce takipçisiyle Avusturya'ya sığındı. Karlofça'ya yerleşen Sırp cemaati Osmanlı Millet Sistemi'ne benzer şekilde Pec Patrikliği'ne bağlı bir metropolitlik altında örgütlendi. Ancak Karlofça Metropolitliği ile Pec Patrikliği arasındaki hiyerarşik ilişki çok uzun sürmedi. Çünkü son gelişmeler Osmanlı yönetiminin Pec Patrikliği'ne yönelik tutumunu tamamen değiştirdi. Bu doğrultuda Pec Patrikliği, 1766'da ikinci kez Ekümenik Patrikliğin denetimi altına sokuldu (Arnakis, 1963: 128). Bir yıl sonra (1767) daha çok ekonomik ve demografik nedenlerle Ohri Patrikliği de lağvedilince, İstanbul'daki Ekümenik Patriklik yeniden eski yargılama alanına kavuştu. Bununla birlikte Karlofça Metropolitliği, modern Sırp milliyetçiliğinin teşekkülünde kültürel bir merkez olmasıyla önemli bir işlevi yerine getirdi. Vuk Karadziç gibi çağdaş Sırp edebiyatının ve dilinin öncüleri bu metropolitliğin himayesi altında yetişti ve eserler verdi.

Balkan kiliseleri gerek Ekümenik Patrikliğin denetiminde, gerek Slav kökenli halkların yönetiminde Osmanlı yönetiminin desteklediği İslamlaştırma süreçlerine karşı en önemli direnç merkezleri olarak işlev görmüşlerdi. Osmanlı fethi ile birlikte bağımsızlığını yitiren Hıristiyan Balkan

halkları açısından kiliseler ve onlara bağlı olan okullar, hayır kurumları ve manastırlar kültürel kimliklerini geliştirip yaşatabilecekleri müstesna kurumlardı. Bu itibarla Balkanlar'da kiliselerin Osmanlı yönetimi altında muhafaza ettiği şey, sadece din ile sınırlı değildi. Osmanlı hakimiyeti boyunca Balkan halklarının gayet iyi idrak ettiği gibi din kaybedilince kültürel kimlik anlamında her şey kaybediliyordu. Bu durum Balkanlar'da oldukça yaygın bir algı olarak, birisi Müslüman olduğunda bunun aynı zamanda Türk olmak anlamına geldiğini veya birisi ancak Hıristiyan olarak kaldığı sürece kendisini Sırp, Hırvat, Bulgar, Yunan olarak tanımlamasının mümkün olduğunu ifade ediyordu (Arnakis, 1963: 120). Öte yandan Osmanlı fethi Balkanlar'da eski yönetici sınıfları ve yerel aristokrasiyi de büyük ölçüde ortadan kaldırmıştı. Bu yerel eşrafın mülkleri ve imtiyazlarıyla varlığını sürdürebildiği örnekler Bosna gibi ihtida eden bölgeler ile Eflak, Boğdan ve Erdel gibi uzak eyaletlerle sınırlıydı. Oysa kiliseler ve onlara bağlı yerel cemaat örgütlenmeleri tüm Osmanlı egemenliği boyunca idarî ve kültürel özerkliğini muhafaza etmişti. Bu itibarla kiliseler Ortaçağ Bizans İmparatorluğu ile Balkan prensliklerinin ortaya çıkardığı devlet geleneğini de tevarüs etmişlerdi (Jelavich, 2006: 39). Evrensellik iddiası ile uzun süre tarih sahnesinde var olan Bizans İmparatorluğu yıkılmıştı, ama aynı iddiayı devam ettiren Ekümenik Patriklik dimdik ayaktaydı.

3. 19. Yüzyıl: Dinsel Cemaatten Hayalî Ulusal Cemaate

19. yüzyıl, Balkan halkları açısından çeşitli faktörlerin eş zamanlı olarak tetiklediği bir etnik ayrışma dönemi oldu. Orta Avrupa üzerinden Balkanlar'a yayılan milliyetçi akımlar, gelişen ticaret sayesinde zenginleşen yerli bir orta sınıfın ortaya çıkışı, Rus Çarlığı'nın Pan-Slavist genişleme politikası, Viyana Düzenlemeleri (1815) ile güvence altına alınan toprak bütünlüğü ilkesinin yüzyılın ikinci yarısında terk edilmesi gibi birbirinden bağımsız pek çok gelişme Balkan halklarının bağımsızlığına kapıyı araladığı gibi, ulus-devlet oluşumlarına da uygun zemini hazırlamıştı. Fakat daha da önemlisi Balkan halklarının tâbi olduğu Osmanlı yönetiminin askerî, siyasal ve ekonomik açıdan hasımlarıyla rekabet etmekten uzak bir durumda olmasıydı. Bir zamanlar geleneksel Millet Sistemi'yle kolaylıkla denetim altına alınan Balkan toprakları, Tuna'dan Adriyatik'e, Karadeniz'den Ege Denizi'ne kadar ayrılıkçı isyan ateşiyle yanıp kavruluyordu. Ayrılıkçı hareketlere karşı Babıali son çare olarak tüm tebaasını "bila tefrik-i cins ü mezhep", yani ırk ve din ayrımı gözetmeksizin Osmanlı vatandaşlığı temelinde birleştirmeyi denediye de, bu çaba hem Müslüman, hem de gayrimüslim tebaa için parçalanmayı geciktirmekten öte bir anlam ifade etmedi.

Osmanlı Millet Sistemi güçlü bir devlet otoritesi altında tarımsal üretime dayalı, sosyal hareketliliğin son derece düşük olduğu, yerel cemaatlerle çevrelenmiş kapalı toplumlarda başarıyla uygulandı. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde daha önce Rumların tekelinde olan ticarî faaliyetlere Bulgar, Sırp ve diğerleri dahil olunca Balkanlar'ın özellikle liman şehirlerinde zenginleşen bir orta sınıf teşekkül etti. Habsburg İmparatorluğu ve İtalyan şehir devletlerinden Osmanlı şehirlerine mamûl maddeleri ithal edip, tarımsal ve hayvansal ürünleri İmparatorluk dışına ihraç eden Sırp, Bulgar ve Rum tüccarlar bu ticarî amaçlı geziler sayesinde yerel cemaatlerinin kozasından çıkarak Viyana, Venedik, Prag gibi merkezlerde farklılıklarının bilincine varma şansını yakaladılar. Bu ticarî faaliyetleri, hemen hemen aynı dönemlerde gerçekleşen eğitim amaçlı seyahatler izledi. Tarihsel ve kültürel bağlar Rumlar'ı İtalya'nın, Sırp ve Hırvatlar'ı Avusturya'nın, Bulgarlar'ı Rusya'nın seküler eğitim veren okul ve üniversitelerine yönlendirdi. Hatta az bir zaman sonra bu okulların benzerleri Balkan şehirlerinde yerel cemaat önderleri tarafından kuruldu ve faaliyete sokuldu. Nihayet 19. yüzyılın ortalarında pek çok Balkan milliyetçiliği açısından bir kültürel mayalanma dönemi başlamış oldu.

Dinlerin Balkan milliyetçiliklerinin oluşumu ve yaygınlaştırılma sürecinde biri kilise bürokrasisi üzerinden doğrudan, diğeri yarattığı cemaat algısı üzerinden dolaylı bir etkisi söz konusu oldu. Din adamlarının öncülüğü hem milliyetçi bir literatürün yaratılmasında, hem de bu farklılık bilincinin kitlelere benimsetilmesinde kendini gösterdi. Nitekim tarih ve coğrafya gibi konularda ilk popüler eserleri onlar kaleme almıştır. Sırp Jovan Rajiç (1762-1801), Dositei Obradoviç (1742-1811), Rumen Şincai, Maior, Samuel Clain gibi rahipler kültürel milliyetçiliğe eserleriyle katkı veren en önemli din adamlarıydı. Benzer şekilde Bulgar ulusçuluğunun babası sayılan Palssij Hilandersky ve onu takip eden Sofroniy Vračansky popüler millî bir edebiyatın yaratılmasında öncü rolü oynamışlardı. Bu son örneklerde görülebileceği gibi Slav rahipler, eski Yunanca ve Slavonca (Kilise Slavcası) klasik eserleri yerel halk dillerine tercüme ederek, millî kimliğin inşasında önemli bir işlevi yerine getirdiler. Obradoviç'in Sırpça'ya, Vračansky'nin Bulgarca'ya yaptığı çeviriler bu açıdan önemliydi (Ortaylı, 1995: 58-59).

Dinin Balkan milliyetçilikleri üzerindeki asıl belirleyici etkisi, Osmanlı Millet Sistemi'nin yarattığı cemaat algısı üzerinden dolaylı bir şekilde gerçekleşti. 18. yüzyıldan itibaren Anderson'un kurgusuna benzer şekilde Avusturya, İtalya ve Rusya'ya eğitim ve ticaret amaçlı seyahatler yapan yeni orta sınıf, kendi toplumlarına uygun bir milliyetçilik modeli arayışı içerisinde buralardan yayılan romantik milliyetçiliğin büyümesine kapıldılar. Çünkü romantik milliyetçilik, pek çok bakımdan Balkanlar'daki dinsel cemaatlerin etnik-dinsel sınırlarıyla örtüşüyordu.

Batı Avrupa'da gelişen politik ya da liberal milliyetçilik modellerine karşı 19. yüzyılda daha çok Almanya ve Orta Avrupa'da Aydınlanma düşüncesinin evrenselci varsayımlarına karşı duran, mazinin mistifikasyonu yoluyla yüceltilmesini öngören, organik bütünlüğü içerisinde "Volk" a vurgu yapan romantik bir milliyetçi akım ortaya çıkmıştı. Başlangıçta estetik bir devrim olarak sanat ve edebiyat alanında kendini gösteren bu hareket Johann Gottfried Herder (1744-1803) ile birlikte bütünlüklü bir ideolojiye kavuştu. Herder, Tanrısal bir yaratım olarak her milletin dili, dini, gelenekleri, folkloru ve kültürüyle benzersiz bir varlığı temsil ettiğini savunuyordu. Ona göre milletler arasındaki kültürel fark öylesine derindi ki, bu fark sadece gündelik yaşamın formlarında değil, doğrudan milletlerin kendilerine özgü düşünce tarzında belirgin şekilde hissedilebilirdi. Fakat geleneklerin, göreneklerin, inançların, törelerin meydana getirdiği bu kültürel bütünlük kendisini oluşturan unsurların basit bir toplamı değil, ancak ve ancak bütünlüğü içerisinde kavranabilecek organik bir varlıktı. Herder ile birlikte Fichte, Schelling, Schlegel ve Schleiermacher gibi romantikler tarafından geliştirilen bu Volk merkezli milliyetçilik modeli popüler kültürün yüceltilmesi ve otantik köylülüğün öne çıkarılmasıyla Rus narodnikleri tarafından da benimsenmişti.

Tüm Osmanlı yönetimi boyunca Millet Sistemi içerisinde yerel cemaatlerin din, dil, gelenek, görenek ve yaşam biçimi üzerinden yarattığı algı, romantik milliyetçiliğin vazettiği kurguya son derece uygun düşüyordu. Balkanlar'da din, bu organik terkinin en temel bileşeni olarak, halklar arasında varsayılan doğal ve Tanrısal ayrımın temelini oluşturuyordu. Dinin görece öneminin düştüğü dönemlerde bile Ortodoks milliyetçiliklerin, Bulgaristan'da Pomaklara, Bosna'da Boşnaklar'a, Makedonya'da Torbeşlere karşı geleneksel Millet Sistemi'nin bakış açısıyla yaklaşması şaşırtıcı değildir (Todorova, 2006: 353). Kuşkusuz İslam, Balkanlar'ın Ortodoks halkları açısından herhangi bir din değildi. Yüzyıllarca tebaası oldukları İmparatorluğun bir bakıma resmî ideolojisiydi. Ortodoks Balkan milliyetçilikleri açısından "öteki" algısının Müslüman halklar temelinde şekillenmesi anlaşılır bir şeydi. Burada kritik soru, Ekümenik Patriğin denetimi altındaki Balkan Ortodokslarının nasıl olup da, daha alt birimlere ve sadakat merkezlerine bölünebildiği ile ilgili olmalıdır.

Osmanlı yönetimi altındaki Balkan halklarının önemli bir kısmı, ne devletin siyasal iktidarına, ne de Patriğin manevî otoritesine doğrudan muhatap olmamışlardır. Hem devlet, hem de Ekümenik Patriklik taşrada yerel cemaat önderleri aracılığıyla idarî, mâli ve dinsel yetkilerini kullanabilme imkanına sahipti. Yani uygulamada Millet Sistemi, önce din, sonra da genellikle dil, kültür, gelenek, görenek farklılıkları gösteren yerel cemaat çevresi içerisinde anlam kazanmıştır. Örneğin siyasal açıdan gayrimüslim halkların tamamı aynı hukukî statüye tabi değildir. Bunun en somut göstergesi tüm gayrimüslim halklardan alınması gereken cizyenin, zimmîlerin sadece üçte biri tarafından ödendiğidir. Balkan eyaletlerinin pek çoğunda Knez, Voyvoda, Primkur, Protogeros, Çorbacı, Kocabaş gibi adlarla anılan yerel cemaat temsilcileri verdikleri kamu hizmetleri karşılığında Müslüman tebaaya benzer şekilde birçok mâli yükümlülüğün muaf tutulmuştu (Karpas, 2006: 284-85). Üstelik kimi gayrimüslim halklar, siyasî açıdan da özerk yönetimler tarafından idare ediliyordu. Adriyatik kıyısındaki Ragusa Tacir Cumhuriyeti (Dubrovnik), yerel ruhban sınıfı tarafından seçilen bir Vladika tarafından yönetilen Karadağ (Montenegro) ve yerel aristokrasi (boyarlar) aracılığıyla geniş bir özerklik altında yönetilen Eflak, Boğdan ve Erdel gibi Tuna prenslikleri hiçbir zaman İmparatorluğun doğrudan yönetimi altına girmemişti. Hatta daha düşük düzeyde bir özerk yönetim Müslüman Bosna eşrafi ve Arnavutluğun dağlık kesimlerinde yaşayan Gegler için söz konusuydu (Veinstein, 1995: 357-60). Böylece Osmanlı yönetimi altında Balkan Hristiyanları arasında etnik bir ayrışma, merkezden verilen birtakım imtiyazlarla hukukî statüleri farklılaşan yerel cemaatler aracılığıyla gerçekleşti.

Öte yandan Balkanlar'ın Ortodoks cemaatlerinin etnik açıdan ayrışması Ekümenik Patriklığe rağmen ve ona karşı gelişti. Bu aynı zamanda sosyolojik süreçler içerisinde açıklanabilecek dinî evrensellik ile yerel cemaatçilik geriliminin beslediği doğal bir ayrışma süreciydi. Balkanlar'daki etnik kiliseler zaman zaman bağımsız bir statüye sahip olduysa da, genelde İstanbul'daki Rum Patrikliği'nin denetimi altında faaliyetlerini sürdürebilmişlerdi. Fakat bu yerel kiliselerin İstanbul Patrikliği'nin

otoritesini gönüllü olarak kabul ettikleri anlamına gelmiyordu. Nitekim sıklıkla görüldüğü gibi merkez ile taşra kiliseleri arasında ibadet dili, vergi gelirlerinin paylaşımı ve eyaletlerdeki kilise bürokrasisinin oluşumu konularında tartışma yaşıyordu. Ancak Ekümenik Patrikliğin merkezden uzak olan bu bölgeleri doğrudan denetimi altında tutma şansı yoktu. Zorunlu olarak, o da tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi yerel araçları kullanmak mecburiyetinde kalıyordu. Böylece özerkliğe ya da bağımsızlığa sahip olmamakla birlikte yerel kiliseler, Ekümenik Patrikliğe rağmen Ortodoks cemaatleri üzerinde kontrol kurabilme şansına sahip oldular. 19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'da milliyetçi akımların filizlendiği dönemde bu yerel kilise örgütleri, ulusal kiliseler olarak yeniden yapılandırıldı. Milliyetçi saiklerle Ekümenik Patrikliğin denetimi dışına çıkan ilk kilise, 1815 yılında kurulan Sırp Ortodoks Kilisesi oldu. Onu 1830'lu yıllarda kurulan Yunan Ortodoks Kilisesi izledi. Yunanistan da dahil olmak üzere milliyetçiliğin etki alanına giren Ortodoks alemi, artık Ekümenik Patrikliği Osmanlı devletinin sadık bir müttefiki olarak değerlendiriyordu. Kiliselerin ulusallaştırılması cereyanına en son katılan Bulgarlar oldu. 1850'li yıllarda İstanbul'da ilk ulusal Bulgar Kilisesi'ni kuran bir grup tüccarın girişiminden sonra nihayet 1870'te Bulgar milliyetçiliğinin mihranı haline gelecek olan Bulgar Eksarhlığı için Babıali'den müsaade almışlardı (Karpat, 2004: 34-35). Gerçekten Bulgarlar, Patrikliğe mekansal yakınlıkları nedeniyle onun manevi otoritesine ve Helenleşmeye en açık topluluklar olmuştu. Nitekim Bulgar milliyetçiliğinin önemli simalarından Aprilov gibi önderler bile 19. yüzyılın ortalarına kadar kendilerini Rum sayıyordu. Bu itibarla Bulgar ulusal kimliği, diğerlerinden farklı olarak tüm 19. yüzyıl boyunca sıkı bir eğitim ve kültürel canlanma sayesinde ortaya çıkabilmiştir (Ortaylı, 1995: 74).

Balkan milliyetçilikleri açısından ulusun meşruiyetini bağımsız bir kilise örgütüyle desteklemek o denli yaygın bir eğilim haline geldi ki, Sosyalist Yugoslavya yönetimi bile bir Makedon millî kimliği yaratabilmek için benzer bir yöntemle başvurarak Soğuk Savaş döneminde Makedonya Ulusal Ortodoks Kilisesi'ni kurdu (Yasamee, 1997: 83). Böylece tüm Balkan topraklarında yerel kilise ile ulus aidiyet arasında kurulan özdeşlik informal bir gerekliliğin uzantısı olarak algılandı. Fener Rum Patrikhanesi ise milliyetçilik çağında Balkan Ortodoksları üzerindeki nüfuzunu büyük ölçüde yitirdi. Etnik yerel Ortodoksluğun, evrensel Ortodoksluğa karşı direnişi zaferle sonuçlanınca Balkanlar'da milliyetçilik ile din arasındaki uyum süreci tamamlanmış oldu.

Bugünkü modern Balkanlar'da din ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi en açık şekilde üç dinin mensuplarından teşekkül eden Bosna-Hersek toplumunda gözlemlemek mümkün görünmektedir. Bölgede 14. yüzyılda Stefan Tvrtko (1353-1391) önderliğinde kısa bir dönem için de olsa Bosna Krallığı'nın hüküm sürdüğü ve Roma Katolik Kilisesi'nin tepkisini çeken Bogomil inancının yaygın olduğu biliniyor (Jelavich, 2006: 27). Osmanlı fethinden sonra kitleler halinde Müslümanlığa geçen Bosna halkı, kendilerini Arap ve Türk dindaşlarından ayırt etmek için "Boşnak" etnonimini kullanıyorlardı. Ancak Bosna'daki gayrimüslimler ve komşu ülke halkları onları "Türk" olarak adlandırıyorlardı. Çünkü gayrimüslim halklar açısından Türklük, İslam'a yönelen kültürel ve dinsel bir sadakati ifade ediyordu. Buna karşın ilki Osmanlı hakimiyetinin son yıllarında, ikincisi Habsburg egemenliği döneminde olmak üzere iki kez Bosna-Hersek'te dinler üstü bir etnik aidiyetin tesisi amacıyla girişimde bulunuldu. Bu doğrultuda Bosna'da aynı dili ve vatani paylaşan, fakat farklı din ve mezheplere mensup tüm halk "Boşnak" etnonimiyle tanımlanmaya çalışıldı. Ancak her iki teşebbüs de özellikle Ortodoks Sırp cemaati ile Katolik Hırvat cemaati tarafından açıkça reddedildi.

19. yüzyılda Ortodoksluk ile Sırlık arasında özdeşlik kuran milliyetçi Sırp propagandası, Bosna'yı Sırların tarihî vatani, Boşnakları da "İslam inancına geçen Sırlar" olarak takdim ediyordu. Benzer şekilde Hırvat milliyetçileri de Katolik Kilisesi aracılığıyla Boşnakları "İslamı benimsemiş olan Hırvatlar" olarak değerlendiriyordu. Habsburg İmparatorluğu döneminde Bosna'da etnik ayrışma süreci o kadar hızlı gelişmişti ki, toplumun resmî cemaatlere ayrılması kaçınılmaz hale geldi. Ancak Habsburg yönetimi de Boşnakları, etnik bir temelde değil, dinsel mensubiyetleri çerçevesinde tanımladı. 1907'den itibaren bölgede konuşulan dil Sırpça-Hırvatça (Serbo-Croat) olarak adlandırılırken, "Boşnakça" tabirinin sadece cemaat kurumlarında kullanılmasına müsaade edildi. Dahası Sırlar ve Hırvatlar bağımsız etnik gruplar olarak tanınırken, Boşnaklar ise dinsel kimlikleriyle "Müslüman (Musliman)" kategorisi altında kayda geçirildi. Aynı dönemde Bosna'da etnik temelde kurulan siyasal hizipler de bu resmî tanımlama ile paralellik gösteriyordu: Boşnak halkı temsilen kurulan Ulusal Müslüman Cemiyeti (Muslimanska Narodna Organizacija) Aralık 1906'da, Sırp Ulusal Cemiyeti (Srpska Narodna Organizacija) Ekim 1907'de, Hırvat Ulusal Cemiyeti (Hrvatska Narodna Zajednica) Şubat 1908'de kuruldu (Karcic, 1999: 101-103).

SONUÇ

Benedict Anderson'ın sömürge yönetimleri altındaki Asya ve Afrika toplumları için öngördüğü uluslaşma tezi, 19. yüzyılda Balkan toplumlarında ortaya çıkan ve yaygınlaştırılan ulusal kimlik modellerinin açıklanması için uygun görünmektedir. Zira Balkan coğrafyasında milliyetçilik, tıpkı Asya ve Afrika'daki benzerleri gibi ithal bir ideolojidir. Ancak bu, Balkanlar'da millî kimliklerin keyfî bir şekilde oluşturulduğu anlamına gelmez. Birçoğu kilise temsilcisi olan Balkanların milliyetçi önderleri ulus inşası sürecinde Batı'daki mevcut milliyetçilik modelleri arasından bir seçim yaparken, uzun bir tarihsel süreç içerisinde Osmanlı Millet Sistemi'nin kristalize hale getirdiği dinsel cemaatlere dayanmak mecburiyeti hissetmişlerdir. Millet sisteminin teorik olarak Rum Ortodoks Patrikliği altında topladığı, ancak uygulamada köy, kasaba ve mahallelerde birbirinden izole cemaatler halinde etnik parçalara ayırdığı bu toplumsal yapı birkaç yüzyıllık bir uygulamanın ardından Balkanlar'ın gayrimüslim halkları için muhtemelen son derece doğal bir yapı olarak kabul ediliyordu. Roma ve Bizans'ın Ortodoks ve Katolik olarak ikiye böldüğü Hıristiyan âlemi, İmparatorluk çağında Osmanlı'nın icat ettiği yeni bir sistem sayesinde din ve mezhep temelinde orijinal bir toplumsal örgütlenmeye konu oldu. Herkesin ait olduğu yere sıkı sıkıya bağlı kalmasını öngören bu sistem Müslüman, Katolik ve Ortodoks topluluklar arasında kalın duvarlar ördüğü gibi, çoğunluğunu Ortodoks Hıristiyanların meydana getirdiği Balkan topraklarında din ve dile dayalı çok sayıda farklı cemaat kombinasyonları yarattı: Slav dilli Müslüman, Slav dilli Ortodoks, Slav dilli Katolik, Bulgar dilli Katolik, Bulgar dilli Müslüman, Bulgar dilli Ortodoks.. gibi. Dil ve dinin örtüşmesi üzerine kurulu olan bu etnik - dini cemaatler, 19. yüzyılın milliyetçi elitleri tarafından Balkanlar'daki ulusların canlı kanıtları olarak değerlendirildi. Diğerleri tarafından yutulma tehdidi altında olan Arnavutluk dışında Balkan milliyetçiliklerinin hiçbirisi din ve dil eşleşmesinin yarattığı organik cemaate dayalı bir modelden farklı bir milliyetçiliği tahayyül becerisini gösteremedi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşayan Balkanlar'ın gayrimüslim halkları II. Viyana Bozgunu'ndan sonra devletin zayıflamasından hareketle bağımsızlıklarını kazanmaya yönelik kitlesel kalkışmalara başvurdu. Başlangıçta zayıf yerel ayaklanmalar şeklinde cereyan eden bu eylemler, 19. yüzyılın ortalarında Avrupalı devletlerin açık desteğiyle başarı kazanmaya başladı. 1829'da bağımsız hale gelen Yunanistan'ın ardından önce Sırbistan, sonra da Bulgaristan geniş özerklik elde etmeyi başardılar. Nihayet 1878 Berlin Antlaşması ile Balkan devletleri bugünkü mevcut sınırlarına önemli ölçüde ulaştılar. Fakat devletlerin siyasi anlamda bağımsız ya da özerk olması, Balkanlar'da ulusal kimliklerin teşekkül ettiği ve yaygınlaştığı anlamına gelmiyordu. Tam bu aşamada Benedict Anderson'un sömürge yönetimleri altındaki Asya ve Afrika toplumlarındaki "modüler milliyetçilikler"e benzer şekilde yerli intelijansiya devreye girdi. Onlar ulusal kimlik yaratmak için kendi toplumlarına uygun bir ulus-devlet modeli arayışına yöneldiler. Habsburg İmparatorluğu, İtalya ve Rusya'ya yaptıkları çok amaçlı seyahatler ve aldıkları eğitim sayesinde buralarda yaygın olan "Volk" temelli romantik milliyetçiliğin Balkanlı elitlerce de benimsenmiş olduğu görülüyor. Özellikle Herder'in dili ve dini merkeze alan organik ulus anlayışı, Balkanlar'da aynı dili konuşan dinsel cemaatlerle birebir örtüşüyordu. Neticede Sırp ulusal kimliği Sırpça konuşan Ortodoksları, Hırvat ulusal kimliği Hırvatça konuşan Katolikleri, Yunan ulusal kimliği Rumca konuşan Ortodoksları, Bulgar ulusal kimliği de Bulgarca konuşan Ortodoksları ifade eder oldu. Balkan ulusçuluklarında din ve dilin belirleyiciliği o denli güçlüydü ki, pek çok Balkan ülkesinde uluslaşma süreci din temelli göçler ve dinsel asimilasyon yoluyla hayata geçirilmeye çalışıldı. Yine bu arada İmparatorluğun asli unsurunu oluşturan Türk unsurunun da bu eğilimin dışında kaldığını söylemek pek mümkün görünmüyor. II. Meşrutiyet döneminde şekillenmeye başlayan Türk milli kimliğinin Balkanlar'dakine benzer şekilde din ve dil eşleşmesi üzerine inşa edilmeye çalışılması şartırcı değildi. Nitekim Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Ömer Seyfettin gibi romantik Türk milliyetçiliğinin öncüleri de Türk olmayı, "Müslüman olmak" ve "Türkçe konuşmak" şartlarına bağlamışlardı.

KAYNAKÇA

- Anderson, Benedict (1995), *Hayalî Cemaatler- Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Arnakis, George. G. (1963), “The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism”, *The Balkans in Transition – Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, Ed. Charles and Barbara Jelavich, California: University of California Press.
- Banac, Ivo (1997), “Sırbistan’da Milliyetçilik”, Çev. Gencer Özcan, *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, Yay. Haz. Kemâli Saybaşılı-Gencer Özcan, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Eryılmaz, Bilal (1990), *Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınları.
- Hayes, Carlton J. (1995), *Milliyetçilik: Bir Din*, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: İz Yayınları.
- Hobsbawm, Eric J. (1995), *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik- Program, Mit, Gerçeklik*, Çev. Osman Akınhay, 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jelavich, Barbara (2006), *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev. İhsan Durdu, İstanbul: Küre Yayınları.
- Karcic, Fikret (1999), *The Bosniaks and The Challenges of Modernity- Late Otoman and Habsburg Times*, Sarajevo: El-Kalem Publishing.
- Karpat, Kemal H. (2004), *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2006), *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kerr, Donal A. (1994), “Religion, State and Ethnic Identity”, *Religion, State and Ethnic Identity*, Ed. D. A. Kerr, Dartmouth: New York University Press.
- Ortaylı, İlber (1995), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları.
- Todorova, Maria (2006), *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Veinstein, Gilles (1995), “Balkan Eyaletleri (1606-1774)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ed. Robert Mantran, C. I, Çev. Server Tanilli, 2. Baskı, İstanbul: Cem Yayınları.
- Yasamee, Feroz A. K. (1997), “Balkanlar’da Milliyet: Makedonya Örneği”, Çev. Hale Yılmaz, *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, Yay. Haz. Kemâli Saybaşılı-Gencer Özcan, İstanbul: Bağlam Yayınları.